

Baba Jaga, de heks in de vijzel

De oorsprong van een angstaanjagend personage

Het personage Baba Jaga, de heks uit de Slavische volksverhalen, behoort tot het culturele erfgoed van elke Rus. Generaties zijn opgegroeid met de verhalen waarin deze angstaanjagende dame een rol speelt. Toch is zij meer dan alleen een kwaadaardige sprookjesheks.

Hans Vermeer is oud-redacteur van Kleio.

De rode ruiter, die de zon symboliseert, is een van de drie dienaren van Baba Jaga. Illustratie van Ivan Bilibin.

Baba Jaga is het best te omschrijven als de Slavische tegenhanger van de heks zoals wij die kennen uit de sprookjes die in de negentiende eeuw zijn opgetekend door de gebroeders Grimm. Ongeveer gelijktijdig stelde de Rus Alexander Afanasjev zo'n 600 Slavische volksverhalen op schrift. Verhalen die daarvoor al eeuwenlang van generatie op generatie mondeling doorgegeven waren en waarin Baba Jaga vaak een rol speelt.

Afanasjev was ervan overtuigd dat die volksverhalen vaak elementen bevatten uit een voor-christelijke mythische wereld, een wereld van goden en godinnen, van bosgeesten en demonen en van elfen en magiërs. Pas tijdens de kerstening in de middeleeuwen zou Baba Jaga zijn ingekleurd als een heks met de bekende attributen als bezem en zwarte kat. Maar in wezen zou zij een weerklank zijn van een mythische godin van dood en de (weder)geboorte.

De figuur Baba Jaga is moeilijk te omschrijven. Het is op de eerste plaats al niet zeker of het om een personage (Baba Jaga) of om een typering (dé Baba Jaga) gaat. Omdat er soms sprake is van twee zussen met eenzelfde naam, lijkt dat laatste eerder het geval te zijn.

'Het huis van Baba Jaga heeft een omheining gemaakt van botten en schedels van mensen die aan de deur zijn geweest'

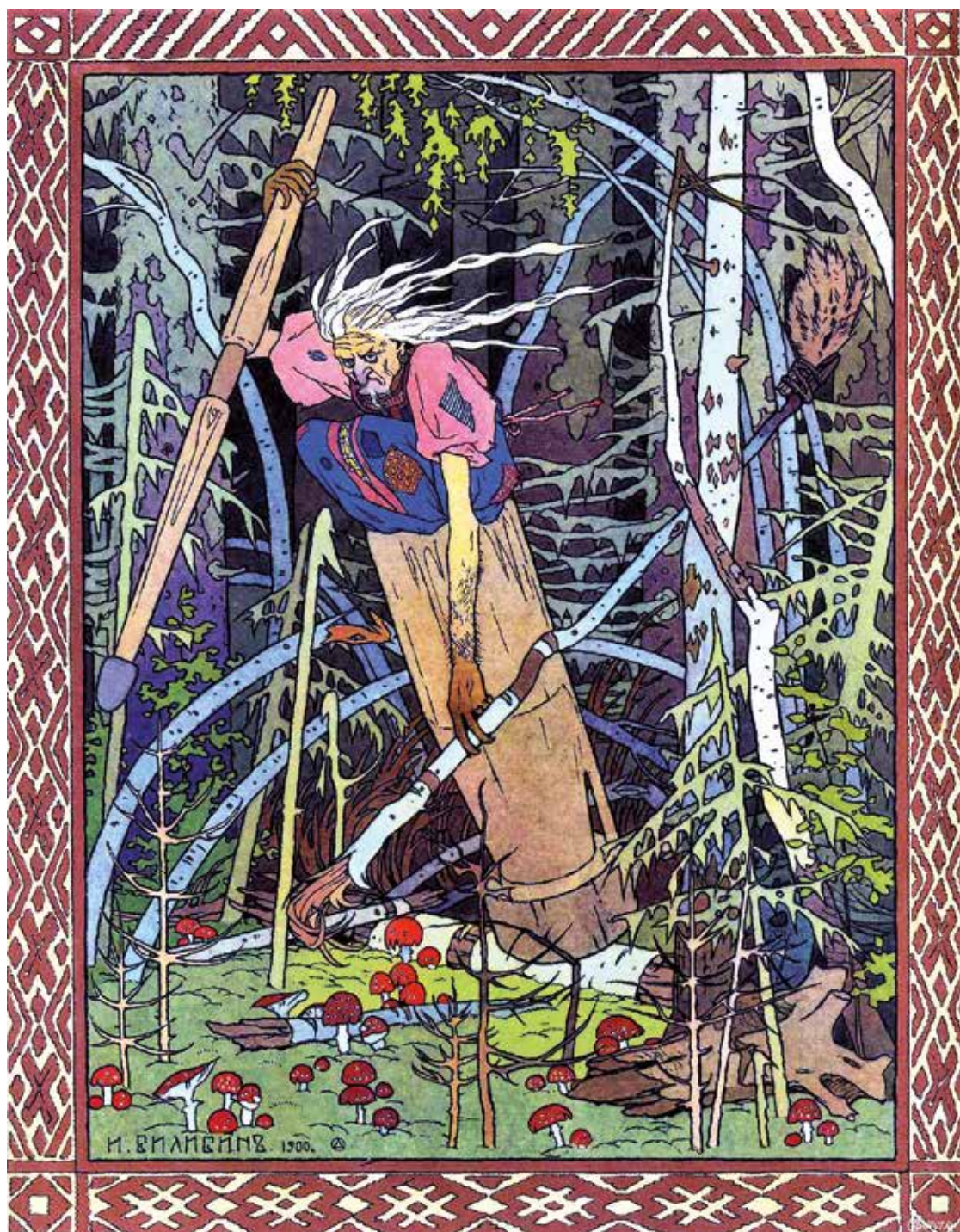
Ook de naam is niet eenduidig te verklaren. Al is over het woord *baba* niet veel onduidelijkheid, want dat is in de Slavische wereld nog steeds de benaming voor een oude vrouw (denk maar aan het Russische *babusjka* voor grootmoeder). Maar de betekenis van de toevoeging *jaga* (met de klemtoon op de laatste lettergreep) is minder eenduidig. Daar worden equivalenten voor gebruikt als 'gemeen', 'slecht', 'horror', 'ziekte' en 'pijn'. Hoewel niet duidelijk is welke betekenis de juiste is, hebben alle begrippen wel een negatieve connotatie.

Vliegen in een vijzel

De Baba Jaga uit sprookjes en volksverhalen heeft alle uiterlijke kenmerken die wij associëren met de ons bekende heks uit sprookjes als Hans en Grietje: oerlelijk, wrattig en met haren op plaatsen waar ze niet horen. Verder is Baba Jaga graatmager, heeft ze een mond vol ijzeren tanden en bezit ze een enorme neus. Ze beweegt zich voort door de lucht in een vijzel, waarbij ze een stamper gebruikt om te navigeren.

Haar domein is het woud, een plek waar zij zich zelden buiten waagt en waar mensen niet welkom zijn. Die weten en erkennen dat dit haar domein is





Baba Jaga in haar vijzel.
Illustratie van Ivan
Bilibin.

en betreden het alleen als ze verdwaald zijn of met een opdracht naar Baba Jaga worden gestuurd. Ze blijven liever uit de buurt, want Baba Jaga staat bekend als een kwaadaardige bosvrouw die over magische krachten beschikt en iedereen weet dat ze kannibalistische neigingen heeft met een voorliefde voor kinderen. Haar huis heeft daarnaast een omheining gemaakt van botten en schedels van mensen die eerder aan de deur zijn geweest. En als ultieme waarschuwing dat bezoek écht niet welkom is, is opzichtig een staak vrijgehouden voor de schedel van de eerstvolgende bezoeker. Je moet dus behoorlijk wanhopig zijn of over een flinke dosis lef beschikken om Baba Jaga te willen ontmoeten.

Als een bezoeker zich niet laat afschrikken door de naargeestige omheining en het erf van het huisje durft te betreden, komt hij voor een deur te staan die is omlijst met botten en die is voorzien van een sleutelgat gevuld met vlijmscherpe tanden. Wil de held (of dwaas) ondanks al die afschrikkende objecten toch zijn bezoek aankondigen door op de deur te kloppen, dan komt hij voor een verrassing te staan. Het huisje staat namelijk op twee kippenpoten die het mobiel maken en die ervoor zorgen dat de deuropening steeds van de bezoeker wegdraait. Dat zal zo doorgaan tot de juiste spreuk is uitgesproken ('keer je rug naar het bos, je voorkant naar mij'). Pas dan zal het huisje de deuropening naar de bezoeker ►



Vasilisa. Illustratie van Ivan Bilibin.

toekeren en staat het hem vrij om de aandacht van Baba Jaga te trekken en een onzekere toekomst tegemoet te gaan.

Godin van de dood

Een minder negatieve omschrijving van het begrip *jaga* is 'strijdbaar', een omschrijving die waarschijnlijk stamt uit de periode vóór de kerstening. Want de oorsprong van de figuur van Baba Jaga ligt in de orale traditie van nomadische bewoners van Siberië en Noord-Finland. Daar vereerde men godenbeelden die men *yaga* noemde, en die waarschijnlijk refereerden aan de godin van de dood en wedergeboorte.

In sommige verhalen wordt verteld dat Baba Jaga twee zussen heeft die ook Baba Jaga worden genoemd. Samen zouden zij een drie-eenheid vormen van maagd, moeder en grootmoeder. Als een van deze drie zussen komt te overlijden, krijgt zij door de overlevende zussen het water des doods toegediend dat haar weer tot leven wekt. Zo zou de drie-eenheid onsterfelijk zijn. Ook zou Baba Jaga macht hebben over de tijd, wat zou blijken uit het gegeven dat drie ruiters gekleed in wit, rood en zwart haar dienaren zijn. Ruiters die zij respectievelijk omschrijft als haar dag, haar zon en haar nacht.

Deze rol van Baba Jaga als godin van dood en we-

dergeboorte denken velen nog steeds af te kunnen leiden uit bepaalde elementen in de opgetekende (gekerstende) verhalen. Zo heeft zij om te kunnen slapen de volle lengte van haar huisje nodig waarbij haar lange neus het plafond raakt. Daaruit zou je kunnen opmaken dat ze in een soort doods-kist woont, wat zou kunnen verwijzen naar haar rol als godin van de dood. Dat zou ook kunnen gelden voor het beenderenhek rondom haar woning. Bovendien zijn een vijzel en stamper uiterst geschikt voor het vermalen van botten.

Magisch popje

Die combinatie van sprookjesfiguur met elementen uit de mythische wereld komt vooral duidelijk naar voren in het verhaal van de mooie Vasilisa, opgetekend door Afanasjev (en door Ivan Bilibin voorzien van prachtige illustraties). Een volksverhaal waarin ook elementen te herkennen zijn uit de Germaanse sprookjeswereld zoals de gebroeders Grimm die optekenden.

Vasilisa is de jonge dochter van een koopman wiens vrouw overlijdt. Voor haar overlijden geeft ze Vasilisa een popje met magische krachten. Na een tijdje hertrouwt de koopman met een vrouw die twee dochters heeft. Deze stiefmoeder van Vasilisa en haar beide dochters zijn jaloers op haar schoonheid en bedenken allerlei onmogelijke karweitjes. Telkens voert het magische popje die uit. Als de vader van Vasilisa voor langere tijd op pad moet, laten de stiefmoeder en haar dochters expres alle vuren in huis uitgaan en krijgt Vasilisa de opdracht om bij Baba Jaga vuur te gaan halen. Tijdens de tocht naar haar huisje ontmoet ze de drie gekleurde ruiters die het verstrijken van de dag weergeven. Ze komt aan bij Baba Jaga en ook die dwingt Vasilisa om allerlei onmogelijke karweitjes uit te voeren, die ook nu weer door het popje worden uitgevoerd. Ten slotte laat Baba Jaga het meisje gaan. Als dank voor al haar werk krijgt Vasilisa een schedel mee met vurige ogen. Thuisgekomen verteren die vurige ogen de stiefmoeder en haar twee dochters.

'De oorsprong van Baba Jaga ligt in de orale traditie van nomadische bewoners van Siberië en Noord-Finland'

Daarna krijgt het verhaal een meer sprookjesachtige wending. Vasilisa weet met haar fijngeweven mantels de aandacht van de tsaar te trekken en trouwt met hem. Haar teruggekeerde vader mag ook in het paleis komen wonen. Het personage Baba Jaga is dus meer dan de kwaadaardige sprookjesheks zoals wij die kennen. In sprookjes speelt Baba Jaga duidelijk de rol van grootmoeder, voorbode van de dood en wedergeboorte. ■